

Законодавче закріплення категорії зловживання правом

Статтю присвячено визначенню категорії «зловживання правом», зокрема автором проведено дослідження нормативно-правових актів деяких зарубіжних країн, в яких закріплюється зазначена категорія.

Актуальність теми наукової статті обумовлена реформуванням усіх сторін життя суспільства, в якому відбуваються інтенсивні якісні перетворення, пов'язані зі зміною характеру відносин суспільства і держави, зміною відношення до права та його можливостей.

Характерною рисою швидкоплинних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві є те, що юридична практика часто випереджає появу конкретних пропозицій і рекомендацій, що вироблені правовою наукою.

Зрозуміло, що у зв'язку з цим досить часто трапляються ситуації, за яких правокористувачі вимушені оперувати такими термінами і поняттями, зміст яких є неоднозначним і, навіть, інколи суперечливим, що призводить до неузгодженості функціонування усього механізму правового регулювання.

Одним з таких правових феноменів, що створює перешкоди до злагодженого функціонування правової системи є категорія зловживання правом [1, 3].

З одного боку, дане поняття досить часто зустрічається у різних сферах життя суспільства, у судовій практиці, а з іншого – існуючі теоретичні концепції не містять однозначного розуміння та характеристики цієї правової конструкції.

Проблема зловживання правом неодноразово піднімалася у роботах видатних вчених правознавців, зокрема, даному питанню присвятили свою увагу В. Доманжо, М. М. Агарков, Г. А. Гаджиев, В. П. Грибанов, Л. В. Щеннікова, Т. С. Яценко, В. І. Ємельянов, С. Г. Зайцева, А. А. Малиновський, Г. Онищенко, М. М. Хміль, О. А. Порогікова, Н. А. Дурново та багато інших. І хоча це поняття зустрічається у нормативних джерелах ще за часів Стародавнього Риму, єдиної концепції щодо нього досі не вироблено.

Отже, основним завданнями даної наукової статті є аналіз закріплення категорії зловживання правом у законодавстві України та винесення на основі цього аналізу вагомих висновків щодо вказаного явища.

Сутність проблеми зловживання правом полягає у співвідношенні нормативного і фактичного.

Відповідно, для того, щоб у процесі подальшого вивчення встановити і розкрити характерні риси та ознаки «зловживання правом», необхідно детально проаналізувати ті фактичні ситуації, які підпадають під поняття «зловживання правом».

Видатний литовський юрист-міжнародник Пранас Миколович Куріс у своїй праці «Международное правонарушение и ответственность государства» окремий розділ присвятив відповідальності за зловживання правом [2, 241]. Він зазначає, що в літературі досить часто стверджується, що відповідальність держави можлива не лише за міжнародно-протиправні діяння, а й за поведінку, засновану на суб'єктивному праві. Думка ця часто пояснюється тим, що міжнародне право, окрім припису визначеної дії, також встановлює межі, у яких суб'єкти міжнародного права можуть обирати різноманітні варіанти поведінки. Порушення цих меж дозволеної поведінки, перевищення повноважень, поширене здійснення суб'єктивного права тут складають так зване зловживання правом (*abus de droit*, *Abuse of Rights*). Інші автори трохи по-інакшому пояснюють виникнення ситуації, яку можна назвати зловживанням правом. На думку Н. Політіса, зловживання правом буде абсолютно очевидним, якщо законне право використовується зі згубною чи небезпечною метою. Л. Опшенгейм під поняттям зловживання правом розуміє ситуацію, коли держава використовує своє право таким чином, що цим вона завдає збитків та шкоди, які не можуть бути виправдані власною користю. Словник термінології міжнародного права визначає зловживання правом як здійснення державами свого права, так і в таких умовах, які показують, що здійснення цього права є непрямим засобом порушення покладених на державу зобов'язань [3]. Отже, як бачимо, різні визначення зловживання правом включають в себе, здебільшого, три елементи:

- 1) зловживання правом виникає із здійснення права;
- 2) зловживання правом завдає шкоди певним інтересам іншої держави;
- 3) цей акт пов'язаний з певним наміром використати суб'єктивне право і в інших цілях, окрім тих, для яких воно використовувалось.

Зазначений принцип повністю відповідає загальноновизнаним нормам міжнародного права. Так, ст. 17 Конвенції Ради Європи «Про захист

прав людини і основних свобод» зазначає, що держава, яка-небудь група осіб чи одна особа не мають права займатися якою-небудь діяльністю або здійснювати які б то не було дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх звуження у більшій мірі, ніж це передбачено в ній [4].

У свою чергу, ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також закріплює заборону зловживання правами: «Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції» [5].

Отже, як бачимо, категорія зловживання правом є загально визнаною на міжнародному рівні, дані нормативні акти є ратифікованими Україною, тож сумнівним стає твердження тих авторів, які заперечують доцільність застосування поняття зловживання правом у вітчизняному законодавстві.

Так, у сучасне законодавство включена достатня кількість статей, що містять поняття «зловживання».

І хоча Основний Закон нашої держави не закріплює загальної заборони на зловживання правом, проте аналіз ряду статей дозволяє зробити висновок, що ця проблема не лишилася поза увагою законодавця. Так, ст. 13 Конституції України передбачає, що неприпустимим є здійснення права власності з метою заподіяння шкоди людині і суспільству.

Ст. 23 Конституції України визначає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Тобто важливим є розуміння співвідношення між інтересами особи та інтересами суспільства, а також між правами особи і, відповідно, колективу. Виходячи з цього, свобода особи має узгоджуватись із свободою інших людей та обґрунтованими вимогами суспільства. Поряд з цим у ряді статей Конституції передбачена можливість обмеження деяких прав людини і громадянина за наявності певних обставин. Затверджуючи принцип вільної реалізації належних громадянам та юридичним особам суб'єктивних прав, чинне законодавство у той же час пред'являє певні вимоги, яких слід дотримуватися при їх здійсненні. Зміст цих вимог неоднаковий, адже він залежить від характеру і призначення конкретних суб'єктивних прав.

Ст. 42 Конституції України не допускає зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію [6].

Отже, в Конституції в тому чи іншому вигляді закріплені окремі види зловживання правом. Проте, саму концепцію зловживання правом уведено у позитивне матеріальне право України у ст. 13 Цивільного кодексу України, яка: забороняє здійснення прав із наміром завдати шкоди іншій особі (тобто фактично – шикану); забороняє зловживання правом у інших формах; зобов'язує при здійсненні цивільних прав додержуватися моральних засад суспільства та не порушувати права інших осіб [7].

Так, п. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України не допускає дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [8]. В даному випадку, якщо тлумачити зловживання правом у формі шикани (з наміром завдати шкоди іншій особі), то можна зробити висновок про те, яка реалізує шкоди є не обов'язковим. Це можна пояснити тим, що відповідальність для особи, що вчиняє такий намір, не настає – їй лише може бути відмовлено у захисті належного її права. Отже норма має лише охоронний характер від дій уповноваженої особи [9]. Під зловживанням правом в інших формах більшість науковців пропонує розуміти поведінку суб'єкта, що не має на меті заподіяння шкоди, але об'єктивно її спричиняє. В даному випадку можливі ситуації, за яких: а) суб'єкт діє у рамках належного йому суб'єктивного права, але порушує загальні принципам права, моралі; б) суб'єкт діє у рамках належного йому суб'єктивного права, але, отримуючи користь для себе, порушує чийсь інтереси (при цьому суб'єкт міг скористатися іншими, менш шкідливими засобами і заподіяна шкода є більшою, ніж отримана користь); в) суб'єкт діє у рамках належного йому суб'єктивного права, але своїми діями унеможливує користування правами іншими суб'єктами. П. 5 ст. 13 ЦК не допускає використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісну конкуренцію. Пункт 6 ст.13 визначає, що у разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою – п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.

Кримінальне законодавство містить досить великий перелік статей, які стосуються зловживання правом. Це статті 167 (зловживання опікунськими правами), 191, 262, 308, 312, 313, п. 2 ст. 320, 357, 410, (вказані статті передбачають відповідальність за злочини, які вчиненні шляхом зловживання службовим становищем), 364 (зловживання владою або службовим становищем під якими розуміють умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах

третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб), 423 (зловживання військовою службовою особою владою чи посадовим становищем), 435 (незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними) Кримінального кодексу України [10].

Адміністративне законодавство, у свою чергу, не залишило поза увагою явище зловживання правом. Стаття 166—1 Кодексу України про адміністративні правопорушення закріплює відповідальність за такий вид зловживання як зловживання монопольним становищем на ринку [11].

П. 2 ст. 5 Господарського кодексу України визначає недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, ст. 29 пояснює: зловживання монопольним становищем на ринку — це нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, включаючи нав'язування товару, не потрібного контрагенту; обмеження або припинення виробництва, а також вилучення товарів з обороту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін; інші дії, вчинені з метою створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) суб'єктів господарювання; встановлення монопольно високих або дискримінаційних цін (тарифів) на свої товари, що призводить до порушення прав споживачів або обмежує права окремих споживачів; встановлення монопольно низьких цін (тарифів) на свої товари, що призводить до обмеження конкуренції [12], ст. 255 передбачає збитки, заподіяні зловживанням монопольним становищем.

П. 4 ч. 1 ст. 247 Сімейного кодексу України визначає право дитини на захист від зловживань опікуна чи піклувальника [13].

Стаття 351 Митного кодексу України передбачає відповідальність посадових осіб митного органу за дії, спрямовані на переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України поза митним контролем, тобто їх переміщення через митний кордон України поза місцем розташування митного органу або поза часом здійснення митного оформлення, або з використанням незаконного звільнення від митного контролю внаслідок зловживання службовим становищем посадовими особами митного органу [14].

Ст. 46 Закону України «Про інформацію» визнає неприпустимість зловживання правом на інформацію. Під цим у законі розуміється те, що інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушен-

ня територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або іншу передбачену законодавством таємницю.

Не підлягають розголошенню відомості, що стосуються лікарської таємниці, грошових вкладів, прибутків від підприємницької діяльності, усиновлення (удочеріння), листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, крім випадків, передбачених законом [15].

Утім, зловживання процесуальними правами у законодавстві України згадується лише двічі: ч. 4 ст. 43—4 ГПК України встановлює можливість для суду зобов'язати заявника, який вимагає вжиття запобіжних заходів, забезпечити його вимогу заставою, достатньою для того, щоб запобігти зловживанню запобіжними заходами, яка вноситься на депозит господарського суду; ч. 4 ст. 153 ЦПК України містить аналогічні положення щодо забезпечення позову.

Натомість, процесуальний закон (ч. 3 ст. 27 ЦПК України, ч. 2 ст. 22 ГПК України) містить загальні та принципіві положення щодо необхідності добросовісного здійснення процесуальних прав.

Існує думка, що як не можна передбачити усіх можливих форм реалізації суб'єктивного права, так і не можна заборонити і усіх випадків використання права на шкоду іншим особам. Тому, коли розмір шкоди від таких дій досягає рівня суспільної небезпеки, то до винуватого мають застосовуватися різні заходи кримінальної, адміністративної, цивільної відповідальності [16].

До того ж, як зауважують деякі науковці [17], сам процес прийняття нормативно-правових актів спонукає до можливих зловживань, адже вже на цьому етапі закладаються можливі «шляхи» користування нормою «на власний розсуд» (наявність альтернативних санкцій).

Не завадило б нам і таке: не запроваджувати певні права або пільги, поки не буде виписано механізм проти зловживання ними. Це має бути передбачено в будь-якому нормативному документі, аж до буденних розпоряджень райдержадміністрації.

Причина появи все нових і нових статей, що містять заборону на той чи інший вид зловживання правом обумовлена тією обставиною, що коли окремий вид зловживання правом достатньо активно поширюється, то законодавець, який вимушений реагувати певним чином, вводить заборонні статті у відповідне галузеве законодавство, оскільки лише факт закріплення відповідної заборони у нормативному акті дозволяє говорити

про те, що той чи інший елемент правової системи бере участь у правовому регулюванні [1, 22]. Проте, у свою чергу, відсутність у законодавстві дефініції поняття «зловживання правом» певним чином ускладнює застосування даних статей на практиці.

Як видно з наведених прикладів, застосування в чинному законодавстві терміна зловживання, в більшості випадків позначає зловживання правом, що дозволяє відповісти на запитання про спосіб зловживання. Тому, зловживаючи правом, суб'єкт використовує його всупереч інтересам інших осіб. У більшості випадків термін зловживання правом використовується для позначення зловживання приналежними особі суб'єктивними правами. Таким чином, зловживання правами, владними повноваженнями, як і зловживання окремими видами батьківських прав – це використання прав всупереч їх цільового призначення. З огляду на вищевикладене можна зрозуміти, що зловживання правом тісно пов'язане з процесом здійснення суб'єктивних прав [18, 338–339].

До того ж, некоректно, на думку О. О. Поротикової вводити у правовий лексикон зловживання правом у якості єдиного для приватного і публічного права інституту. Зокрема, на її думку, немає підстав вважати посадові повноваження суб'єктивними правами [19, 167].

Необхідно також відмітити, що як іноземний, так і українській законодавець не дають чіткого розкриття поняття «зловживання правом» у формулюваннях закону. Зміст даного поняття визначається тісно пов'язаними між собою судовою практикою (яка є досить багатою за кордоном і тільки починає формуватися у сучасній Україні) та правовою доктриною. Окрім того, подібні дії мають підлягати також оцінці із позицій добропорядності, розумності та справедливості. Очевидно, протягом найближчого часу в Україні буде узагальнюватися судова практика із метою застосування норм про заборону зловживання правом, що, у свою чергу, слугуватиме матеріалом для подальшого розвитку вітчизняної теорії зловживання правом [20].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Зайцева С. Г.* «Злоупотребление правом» как правовая категория: Вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. – Волгоград, 2003. – 26 с.
2. *Курис П. М.* Международные правонарушения и ответственность государств. – Вильнюс: Минтис, 1973.
3. *Кориневич А.* Особливості абсолютної міжнародно-правової відповідальності // Київський студентський журнал міжнародного права. – 2007. – № 8. – С. 127-134.
4. *Костин А. А.* Злоупотребление правом: теория и практика // <http://www.consults.ru/articles.asp>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. // <http://zakon.nau.ua/doc>
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. *Смітюх А.* Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами // Юридичний радник. – 2006. – № 6.
8. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 536.
9. *Путинский В.* Пределы осуществления права применительно к проблеме злоупотребления правом // <http://politikan.info/predely-osushhestvleniya-pravaprimenitelno-k-probleme-zloupotrebleniya-pravom>
10. Кримінальний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості ВР УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
12. Господарський Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – № 19-20. – № 21-22. – Ст. 144.
13. Сімейний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
14. Митний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.
15. Закон України «Про інформацію» // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 48. – Ст. 650.
16. *Емельянов В. І.* Понятие злоупотребления гражданскими правами // Законность. – 2000. – № 11.
17. *Костенко О.* Зловживання правом // «Хрещатик». – 2002. – № 188.
18. *Маловацький О. В.* Правова природа терміну зловживання правом // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – Вип. 8. – С. 334-341.
19. *Поротикова О. А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: 2-е изд. – М., 2008. – 277 с.
20. *Кирилюк Д.* Категорія «зловживання цивільним правом» в Україні та за кордоном: питання теорії і практики // Юридичний журнал. – 2006. – № 2.

О. О. Вдовичен,
здобувач Київського національного університету
внутрішніх справ